

ŻYDOWSKIE ŻYCIE SPOŁECZNO- -KULTURALNE NA ZIEMIACH POLSKICH OD XVII WIEKU DO ROKU 1939

Andrzej Trzcіński <https://orcid.org/0000-0001-6378-7988>

XVII-wieczne macewy z Chęciny – aspekty historyczne i kulturowe

SEVENTEENTH-CENTURY MATZEVOT FROM CHĘCINY:
HISTORICAL AND CULTURAL ASPECTS

Abstract: The article focuses on the seventeenth-century Jewish tombstones made of a decorative limestone (the so-called Chęciny marble) in stonecutters' workshops operating from the early seventeenth century in Chęciny. It discusses *matzevot* produced in this town both for clients from other localities (including Lublin and Kraków) and for local population (*matzevot* preserved at the local Jewish cemetery). It analyzes their artistic and technical values as well as the situation of producers and clients in a broader historical context (such as wars and epidemics in the mid-century). It also explores the tombstones preserved in Chęciny itself as historical sources for the study of the local Jewish community and the cemetery as such. The last part of the article includes a catalogue of eleven best preserved *matzevot* from the Jewish cemetery at Chęciny.

Keywords: Chęciny, Jewish cemeteries, Jewish tombstones, Hebrew epigraphics.

Słowa kluczowe: Chęciny, cmentarze żydowskie, nagrobki żydowskie, epigrafika hebrajska.

Istnieje dość pokaźna literatura dotycząca złóż i wydobywania „marmurów” chęcińskich (zwanych też kieleckimi lub świętokrzyskimi)¹, wytworów małej architektury z tegoż materiału oraz ich wykonawców, w tym miejscowych

¹ Skały te nie są marmurami właściwymi, gdyż nie uległy przeobrażeniu metamorficznemu; nazywane są tak ze względu na podobieństwo do marmurów, stąd cudzysłów; dalej już zapis bez cudzysłowu.

warsztatów i konkretnych kamieniarzy². Wiadomo, że owe dekoracyjne wapienie eksploatowano co najmniej od lat osiemdziesiątych XVI w., a ich obróbką zajmowały się początkowo warsztaty w Pińczowie. Warsztaty w Chęcinach rozpoczęły działalność od pierwszych lat XVII w. Ich największy rozwój przypadł na okres od lat czterdziestych do połowy pięćdziesiątych tego stulecia. W owym czasie Chęciny zaliczały się do czołowych ośrodków kamieniarsko-rzeźbiarskich w Rzeczypospolitej. Po zniszczeniach miasta w czasie potopu szwedzkiego (1655–1656) i najazdu Jerzego II Rakoczego (1657) oraz wskutek kilkuletniej zarazy ośrodek kamieniarski stracił na znaczeniu i ze zmiennymi losami funkcjonował przez następne stulecia³.

Rozpoznane i opisane w literaturze przedmiotu wytwory warsztatów chęcińskich to głównie realizacje sztuki wysokiej, zamawiane dla dworu królewskiego, rezydencji magnackich i biskupich oraz kościołów, lecz pośród dzieł chęcińskich kamieniarzy były również nagrobki żydowskie, o których w literaturze są zaledwie wzmianki⁴. Celem niniejszego opracowania jest przybliżenie wiedzy o owych macewach, szczególnie najwcześniejszych, na podstawie zachowanych obiektów rozpoznanych podczas inwentaryzacji nagrobków żydowskich, jakie prowadziłem od lat osiemdziesiątych XX w.⁵ Macewy z marmurów chęcińskich zidentyfikowałem dotychczas w dziewięciu miejscowościach – zob. tabela 1.

² Ostatnio tą tematyką zajmuje się Michał Wardzyński. Zob. Michał Wardzyński, *The Quarries, the 'Marble' and the Center of Stonemasonry and Sculpture in Chęciny during the Modern Era, in the Commonwealth of Two Nations*, [w:] *Actes du XVIIe Colloque International de Glyptographie à Cracovie, 5–9 juillet 2010*, red. Jean-Louis van Belle, Braine-le-Château 2011, s. 379–412; tenże, *Artifices chencinenses. Rola i miejsce warsztatów chęcińskich w produkcji kamieniarsko-rzeźbiarskiej w Rzeczypospolitej (koniec XVI – 1. połowa XVII wieku)*, [w:] *Franciszka z Krasieńskich Wettyn, księżna Kurlandii i Semigalii, prababka dynastii królów włoskich. Dziedzictwo rodziny Krasieńskich w regionie świętokrzyskim*, red. Dariusz Kalina, Radosław Kubicki, Michał Wardzyński, Kielce–Lisów 2012, s. 151–184; tenże, *Początki eksploatacji i artystycznego wykorzystania „marmurów” chęcińskich (1583–1614)*, [w:] *Ars historiae – historia artis. Prace ofiarowane Profesorowi Andrzejowi Wyrobiszowi*, red. Ewa Dubas-Urwanowicz, Józef Maroszek, Białystok 2012, s. 165–186; tenże, „Marmury” świętokrzyskie i ośrodek kamieniarsko-rzeźbiarski w Chęcinach w XVI–XIX wieku, „Spotkania z Zabytkami” (2014), nr 7–8, dodatek specjalny „Aedifico et Conservo”, t. 3. W tychże pracach wykaz wcześniejszej literatury przedmiotu.

³ Tamże.

⁴ Andrzej Trzciniński, Marcin Wodziński, *Nagrobki z XVII wieku na starym cmentarzu żydowskim w Lublinie przy ulicy Siennej*, [w:] *Żydzi w Lublinie. Materiały do dziejów społeczności żydowskiej Lublina*, red. Tadeusz Radzik, t. 2, Lublin 1998, s. 73–76, przyp. 21, pl. 4–7, 10; Andrzej Trzciniński, *Hebrajskie inskrypcje na materiale kamiennym w Polsce w XIII–XX wieku. Studium paleograficzno-epigraficzne*, Lublin 2007, s. 146; tenże, *Świadkiem jest ta stela. Stary cmentarz żydowski w Lublinie*, Lublin 2017, m.in. s. 84–85, 69.

⁵ Inwentaryzacje prowadzone były pod kątem pozyskania materiału dotyczącego form i zdobnictwa nagrobków oraz pisma epigraficznego, a informacje o twórcach, z jakich

Tabela 1. Rozpoznane nagrobki z marmurów chęcińskich

Miejscowość / cmentarz	Datowanie nagrobków ⁶	Liczba nagrobków ogółem	Liczba nagrobków z XVII w.			Formy nagrobków
			do 1655	po 1655	razem	
Lublin / stary	1605–1811	ponad 50	38	5	43	stela, stela ze skrzynią, dwie stele ze skrzynią
Kraków / Remo	1619 – połowa XIX w.	kilkanaście	2	5	7	stela, stela ze skrzynią, dwie stele ze skrzynią
Chęciny	1638 – lata 30. XX w.	około 300	12	2	14	stela, stela ze skrzynią
Tarnów	XVIII w.	kilka	–	–	–	stela, stela z blokiem
Sieniawa	1719	1	–	–	–	dwie stele ze skrzynią
Chrzanów	po 1820 – druga połowa XIX w.	kilkadziesiąt	–	–	–	stela
Warszawa / Okopowa	1826–1829	kilka	–	–	–	stela
Radomsko	ok. 1870	1	–	–	–	stela
Hrubieszów	XIX w.	1 (fragment)	–	–	–	stela

Spośród obiektów wyliczonych w tabeli 1 przedmiotem mojego zainteresowania są nagrobki z XVII w. z warsztatów chęcińskich. Zawarte w tytule określenie „macewy z Chęcín” pojmuję tu dwojako: w znaczeniu węższym jako macewy na kirkucie w Chęcinach, w szerszym zaś sensie jako macewy wytworzone w Chęcinach dla odbiorców z różnych miejscowości. Znaczna część tych obiektów to destrukty zachowane we fragmentach, niedające obrazu całości nagrobka (zwłaszcza ze skrzyń pozostały tylko luźne ścianki boczne). Na podstawie cech formalnych nagrobków, jak i znamion pisma można sądzić, że większość z wymienionych w tabeli 1 realizacji

wykonywano nagrobki, są efektem ubocznym tych badań. Za współpracę przy inwentaryzacji nagrobków w Chęcinach dziękuję Irenie Nawrot, Marcinowi Wodzińskiemu i Łukaszowi Babuli.

⁶ Daty podane tu i dalej w tekście to daty śmierci z inskrypcji na nagrobkach. Różnica między datą śmierci a datą wykonania nagrobka wynosi zwykle od kilku miesięcy do niespełna roku, w tradycji Żydów aszkenazyjskich bowiem wystawienie nagrobka następowało tuż przed upływem roku od daty śmierci (*Kicur schulchan aruch*, paragraf 199,17, korzystałem z edycji: Schelomo Ganzfried, *Kizzur schulchan aruch*, ins deutsche übertragen von Selig Bamberger, Basel 2001).

XVII-wiecznych zachowanych w Krakowie nie powstała w Chęcinach, lecz być może w Pińczowie lub Krakowie. Macewy chęcińskie mają bowiem bardzo charakterystyczne cechy stosowane konsekwentnie, zwłaszcza w pierwszej połowie XVII w. Wspomniane wydarzenia z lat 1655–1657, które wpłynęły na losy miasta i warsztatów kamieniarskich, przekładają się też na walory formalne i jakość nagrobków, toteż przy ich omawianiu nie można zapomnieć o owej cezurze.

Macewy z XVII wieku w Chęcinach

Cmentarz żydowski w Chęcinach jest poważnie zniszczony. Z pierwotnej liczby nagrobków pozostała niska część. Kilkanaście zachowanych macew z XVII w., znajdujących się w jego południowo-wschodniej części (co wskazuje na najstarszy obszar grzebalny), wnosi pewne informacje do historii cmentarza i wczesnego okresu dziejów miejscowej gminy żydowskiej. Początkowy okres funkcjonowania społeczności żydowskiej w Chęcinach opracowany jest dość dobrze⁷. Wiadomo, że w tym królewskim mieście (lokowanym przed 1325 r.) istniał całkowity zakaz osiedlania ludności żydowskiej, złagodzony w latach sześćdziesiątych XVI w. do zezwolenia na dzierżawienie dwu domów. W drugiej połowie XVI w., mimo formalnego utrzymania ograniczeń, lecz w wyniku nieoficjalnych układów ze starostą, liczba Żydów i wynajmowanych przez nich domów znacznie wzrosła⁸. Przed 1597 r. istniała już modlitewnia⁹ (zapewne w którymś z dzierżawionych domów). Dane z 1601 r. wskazują na znaczną aktywność handlową Żydów chęcińskich w skali kraju i obecność „kantora”¹⁰. Umowa z 1602 r. między mieszczanami a Żydami, zaakceptowana przez króla Zygmunta III

⁷ Marian Paulewicz, *Osadnictwo żydowskie w Chęcinach*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce” (1975), nr 2, s. 25–30; Lech Stępkowski, *Przemiany ludnościowe w Chęcinach w XVII–XVIII w.*, [w:] *VII wieków Chęcín. Materiały sesji naukowej 24 V 1975*, red. Zenon Guldón, Kielce 1976, s. 103–114; Marian Paulewicz, *Ludność Chęcín i najbliższej okolicy do początku XIX wieku*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach” 11 (1980), s. 83–114; Adam Penkalla, *Żydowskie ślady w województwie kieleckim i radomskim*, Radom 1992, s. 29 i n.; Zenon Guldón, Jadwiga Muszyńska, *Żydzi i Szkoci w Chęcinach w XVI–XVIII wieku*, [w:] *Chęciny. Studia z dziejów miasta XVI–XX wieku*, red. Stanisław Wiech, Kielce 1997, s. 9–26.

⁸ Paulewicz, *Ludność...*, s. 109.

⁹ Mathias Bersohn, *Dyplomatariusz dotyczący Żydów w dawnej Polsce na źródłach archiwalnych osnuty 1388–1782*, Warszawa 1910, s. 122, nr 205.

¹⁰ Guldón, Muszyńska, *Żydzi...*, s. 11, 13. Termin ‘kantor’ jest polskim odpowiednikiem hebrajskich *chazan* i *szaljach cibur*, czyli osoby prowadzącej modlitwy, co potwierdza istnienie modlitewni.

Ważę, zatwierdziła istniejący stan faktyczny¹¹. Lustracja z 1629 r. wykazała w mieście 23 rodziny żydowskie, w tym 11 we własnych domach, oraz osoby pełniące funkcje szkolnika (tj. *szamesa*, czyli opiekuna synagogi), bakałarza, kantora i rabina, co świadczy o funkcjonowaniu w pełni zorganizowanej gminy¹². W 1638 r. król Władysław IV Waza zezwolił na wzniesienie domu modlitwy w nowym miejscu¹³. Cmentarz żydowski wzmiankowany jest w dokumentach po raz pierwszy dopiero w 1660 r. – jako już istniejący¹⁴. Zachowane nagrobki wskazują, że cmentarz istniał co najmniej od 1638 r. Na podstawie danych ze wspomnianej lustracji z 1629 r., a także lokalizacji kirkutu (ponad 800 m w kierunku południowo-wschodnim od centrum, poza obszarem zabudowanym, na stoku skalistego wzgórza) i analogii do innych miast królewskich¹⁵, można przypuszczać, że miejsce na pochówki Żydzi mogli uzyskać w porozumieniu ze starostą nawet przed tą datą.

Pośród Żydów mieszkających w Chęcinach przed 1602 r. odnotowany jest kamieniarz Hersz syn Szyfry specjalizujący się w wykonywaniu inkrustowanych blatów stołowych i kałamarzy, następnie powołany do prac na dworze królewskim w Warszawie¹⁶. Ten fakt oraz zachowane macewy chęcińskie wytwarzane co najmniej od 1605 r. (najstarszy rozpoznany przykład, zachowany w Lublinie) pozwalają przypuszczać, że Żydów pracujących w warsztatach kamieniarskich – lub przynajmniej tych zajmujących się wykonywaniem inskrypcji na macewach – było więcej.

Rozpoznane dotychczas na chęcińskim kirkucie stele z pierwszej połowy XVII w. (z lat 1638–1649) są świadectwem szczytowego okresu miejscowych warsztatów kamieniarskich. Ich walory artystyczne i techniczne (wyszukane kształty, zastosowanie pisma ozdobnego, precyzja wykonania) oraz forma i treść epitafiów (zwłaszcza teksty wierszowane) świadczą nie tylko o wykonawcach, ale też o wysokim statusie ekonomicznym zamawiających. Stele z drugiej połowy XVII w. reprezentują okres kryzysu.

Treści tego skromnego zespołu zachowanych XVII-wiecznych inskrypcji nagrobkowych nie wnoszą istotnych informacji do dziejów gminy (poza korektą początkowego okresu funkcjonowania cmentarza). Czytelne epitafia

¹¹ Paulewicz, *Ludność...*, s. 109.

¹² Guldon, *Muszyńska, Żydzi...*, s. 12.

¹³ Bersohn, *Dyplomatariusz...*, s. 132, nr 236. Zob. też Jerzy Baranowski, *Zabytkowe bóżnice we Włodawie i Chęcinach*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce” (1959), nr 29, s. 58–71. Budynek tej synagogi zachował się do czasów obecnych.

¹⁴ Penkalla, *Żydowskie ślady...*, s. 32.

¹⁵ Na przykład w Lublinie, zob. Trzeciński, *Świadkiem...*, s. 57 i n.

¹⁶ Wardzyński, *Artifices...*, s. 155.

(takich jest tylko osiem) informują o sześciu „poważanych” i „bogobojnych” niewiastach oraz pięciu „pobożnych” i „poważanych” mężczyznach. Jeden spośród nich (Cwi Hirsz syn Meira, zmarły w 1684 r. – zob. kat. 10) pełnił wysoką funkcję w strukturze kahalnej, określony jest bowiem jako „naczelnik i przywódca gminy”, który „zajmował się potrzebami publicznymi”; również ojciec Cwiego Hirsza nazwany jest „naczelnikiem i przywódcą”.

XVII-wieczne stele z dekoracyjnych marmurów chęcińskich, mające wysmukłe sylwetki, wykwintne obramowania architektoniczne, polerowane powierzchnie oraz delikatne, wykonane w bardzo płaskim reliefie bordiury i inskrypcje, pierwotnie podkreślone jeszcze malaturą, były bardzo atrakcyjne i klasą dorównywały analogicznym epitafiom sporządzanym dla klientów chrześcijańskich do wnętrz kościołów. Marmury chęcińskie w połączeniu z tak delikatną techniką wykonania ornamentów i napisów sprawdziły się w warunkach zamkniętych pomieszczeń, jednak na otwartej przestrzeni cmentarza, pod niebem Północy, były skazane na wieloletnie działania czynników atmosferycznych. Powierzchnia nagrobków podlegała w różnym stopniu erozji i wiele stel, mimo zachowania ogólnej formy, ma już zupełnie zniszczone, nieczytelne napisy i ornamenty. Po części przyczyną tego jest zastosowanie gorszej jakości materiału.

Przedstawiam tu wyniki wstępnego rozpoznania chęcińskich macew z XVII w. Zespół wszystkich nagrobków na kirkucie w Chęcinach godny jest bieżącej troski o ich stan zachowania oraz pełnej inwentaryzacji i wieloaspektowej interpretacji pozyskanego materiału, co zapewne przyniesie wiele istotnych informacji o charakterze historycznym i kulturowym. Zanim to się stanie, prezentuję najlepiej zachowane XVII-wieczne nagrobki z tej chęcińskiej nekropoli.

Warto jeszcze przypomnieć, że chęciński kirkut – ze względu na swe wyjątkowe w skali kraju walory krajobrazowe, stosunkowo dużą liczbę zachowanych nagrobków, niepospolity materiał, z jakiego zostały wykonane, szeroki przedział czasu pochodzenia (XVII–XX w.), a co za tym idzie różnorodność formalną nagrobków – stanowi szczególnie atrakcyjną krajoznawczą podnoszącą walory turystyczne Chęcin.

Macewy chęcińskie poza Chęcinami – do 1655 roku

We wczesnych stelach, przeważnie z pierwszej tercji XVII w., powtarzają się następujące cechy: trójkątne zwieńczenie o ostrym kącie wierzchołka, płaskie lico i bordiurowe obramowanie inskrypcji na korpusie

(z ornamentem wici roślinnej), wariantowo obramowanie zwieńczenia listwą płaską lub profilowaną. Technika opracowania dekoracji to bardzo płaski relief (*stiacciato*), napisy są wklęsłe, płaskodenne, płytkie¹⁷.

Z okresu od lat trzydziestych do połowy lat pięćdziesiątych XVII w. (najpóźniejszy rozpoznany przykład z datą 1654 r. z Lublina) pochodzą stele o największych walorach artystycznych i warsztatowo-technologicznych. Stele uzyskują schemat architektonicznej aediculi o cechach klasycznych, o wolumenie wydatniejszym niż w poprzednim okresie, z wyraźnym wyodrębnieniem przyczółka osadzonego na prostokątnym korpusie. Wyróżniają się tu dwie chronologiczne grupy stel. W grupie pierwszej (rozpoznane przykłady pochodzą z okresu 1633–1646¹⁸) korpus flankowany jest przeważnie lizenami zdobionymi na całej wysokości pionowym pasem wypełnionym ornamentem z ułożonych na przemian główek kwiatowych i liści lub kielichów kwiatowych i rozetek, częściej ornamentem kandelabrowo-roślinnym. Między lizenami znajduje się pogłębione, prostokątne pole inskrypcyjne wypełnione wklęsłym napisem. Przyczółek ma kształt trójkątny (przeważnie o kącie szczytu zbliżonym do prostego), jest nieco szerszy oraz grubszy od korpusu i oddzielony od niego uskokiem. Obramowany jest najczęściej rowkiem i listwami płaskimi oraz profilowanymi. W wariantach wzbogaconych – górne boki przyczółka zdobione są splotkami w formie pojedynczych wolut, esownic, grzebieni, wałków, listew ornamentowanych cekinami, a ponadto szczyt przyczółka otrzymywał zakończenie w postaci sterczyny złożonej z cokoliku i elementu wieńczącego (ten ostatni element – prawdopodobnie szyszka, kula lub obelisk – nie zachował się w żadnym przypadku, pozostały po nich otwory do zamocowania). Trójkątne pole przyczółka wypełnione jest

¹⁷ Przykłady z tego okresu to nagrobki w Lublinie: Jisraela Iserla syna Jechiela Lurii, zm. w 1605 r.; Moszego syna Jehoszuy, zm. w 1614 r.; Aharona syna Jozpy, zm. w 1618 r.; Szlomy Rofe Lurii, zm. w 1628 r.; w Krakowie: Rywki ..., zm. w 1618/1619 r.; w Chęcinach: NN, zm. w 1638/1639 r. (kat. 2).

¹⁸ Przykłady z tej grupy to nagrobki w Lublinie: Lei córki Hilela żony Szmuela Rechelsa, zm. w 1633 r.; Menachema Henczinera syna Judy, ok. 1633–1646; Moszego syna Eliji Montalto, zm. w 1637 r.; Bajli córki Nachuma z Włodzimierza żony Meira, zm. w 1639 r.; Menachema Manesa, zm. w 1642 r.; Aleksandra Zyskinda syna Jehonatana, zm. w 1643 r.; Uriego Szragi Fajwla syna Lazara Judelsa, zm. w 1643 r.; Rejny córki Meira żony Icyka, zm. w 1644 r.; Temerl córki Mordechaja żony Bera, zm. w 1646 r.; w Krakowie: Kertel córki Jehudy Szmuela, zm. w 1633 r.; w Chęcinach: Lei córki Nachuma, zm. w 1638 r. (kat. 1); Mindel córki Barucha, zm. w 1640 r. (kat. 3); Sary córki Natana, zm. w 1640 r. (kat. 4); NN, ok. 1640 r. (kat. 5); Gitel córki ..., zm. w 1642 r. (kat. 6); Jehudy Lejba syna Meira i jego żony Gitel córki Moszego z kapłanów, zmarli w 1642 r. (kat. 7).

zwykle inskrypcją (zawierającą datę śmierci), rzadko przedstawieniem symbolicznym. W grupie drugiej (rozpoznane przykłady z lat 1652–1654¹⁹) lizeny (z dekoracją analogiczną do wcześniejszych) zwieńczone są dwoma plintami. Pole inskrypcyjne korpusu wchodzi w pole przyczołka i ma w sumie kształt prostokąta zamkniętego łukiem nadwieszonym (pełnym lub wklęsło-wypukłym). Na obramowanie przyczołka składają się spływy esownicowe z dekoracją roślinną spięte przewiązką i zwieńczone sterczyną (ten ostatni element niezachowany).

Motywy roślinne zdobiące stele z pierwszej połowy XVII w. wykonane są przeważnie techniką bardzo płaskiego reliefu (*stiacciato*), niekiedy rytem liniowym, tak że sprawiają wrażenie grafiki. Napisy wykuto techniką wklęsłą, bardzo płytko, litery są płaskodenne.

Realizacja nagrobków od strony technicznej jest bardzo staranna, z zachowaniem symetrii, z precyzyjnym wykończeniem szczegółów. Rewersy stel miewają zaokrąglone lub sfazowane krawędzie. Wszystkie powierzchnie są polerowane lub co najmniej szlifowane (co daje się stwierdzić mimo kilkusetletniego przebywania pod gołym niebem). Resztki farby w zagłębieniach świadczą o tym, że napisy, a także ornamenty były podkreślone i zróżnicowane barwą. Należy jeszcze zauważyć, że pod względem całościowego wyglądu i kompozycji omawiane stele, zwłaszcza te od lat trzydziestych do pięćdziesiątych, cechuje wysmukła sylwetka, doskonałość proporcji członów, powściągliwość i elegancja form. W kompozycji całości, doborze elementów artykulacji architektonicznej, jak i w motywach dekoracyjnych czytelne są formy z repertuaru wysokiej sztuki renesansowej, a po części i barokowej.

Wszelkie artystyczne walory tych stel pozwalają sądzić, że wytwarzano je w najlepszych warsztatach checińskich. Dla przykładu – na podstawie dostępnego mi materiału porównawczego przywołam kilka analogii obiektów wykonanych dla odbiorców chrześcijańskich²⁰. Identyczną formę i kompozycję oraz podobne motywy zdobnicze mają macewa Moszego syna Jehoszuy (zm. 1614) w Lublinie oraz tablice pamiątkowe (dotyczące biskupstwa i biskupów kruszwickich) z tegoż roku w kolegiacie w Kruszwicy. Podobnie macewa Aharona syna Jozpy (zm. 1618) w Lublinie i epitafium kalwinisty Mikołaja Monwida Dorohostajskiego (zm.

¹⁹ Tu jedynie przykłady z Lublina, nagrobki: Natana syna Jicchaka Szpiry, zm. w 1652 r.; Krendl córki Naftalego Corefa, zm. w 1654 r.; Naftalego syna Szłomy Corefa, zm. w 1654 r.

²⁰ Za udostępnienie własnych materiałów inwentaryzacyjnych do celów porównawczych serdecznie dziękuję dr. Michałowi Wardzyńskiemu.

1596) znajdujące się obecnie w elewacji kościoła parafialnego w Chęcinach. Dekoracje z ornamentem kandelabrowo-roślinnym analogiczne do motywów zdobniczych na wielu chęcińskich macewach z pierwszej połowy XVII w. odnajdujemy na nagrobku Mikołaja i Agnieszki Padniewskich w kaplicy Padniewskich w kolegiacie w Pilicy (ok. 1601)²¹ oraz na nastawie ołtarzowej w kaplicy Gaspara Fodygi w kościele parafialnym w Chęcinach (ok. 1614–1624)²². Woluty na macewach z lat czterdziestych wykazują podobieństwo do wolut na epitafium kanonika Stanisława Fabiańskiego (zm. 1631) w kolegiacie w Pułtusku oraz na epitafium Jakuba Zyzańskiego w kościele parafialnym w Chęcinach (1643, warsztat Piotra Januszowica)²³. Niezachowane w pełni sterczyny na macewach mogły być identyczne ze sterczynami na wspomnianym nagrobku Padniewskich (kula na postumencie) i innych (obelisk).

Należy tu jeszcze dodać kilka uwag o inskrypcjach na omawianych macewach. Napisy na stelach z pierwszej połowy XVII w., zachowanych w wymienionych miejscowościach, wykazują ściśle analogie nie tylko pod względem techniki, ale też staranności i precyzji wykonania oraz przemyślanego rozplanowania tekstu (a w owym rozplanowaniu tekstu wykorzystano zabiegi identyczne ze stosowanymi w monumentalnych realizacjach rękopiśmiennych w kodeksach średniowiecznych i wczesnonowożytnych). Dominuje w tym okresie niemal identyczny krój pisma hebrajskiego, w którym nieznaczne różnice wynikają z indywidualnych „rąk” wykonawców napisów – jeśli zastosować porównanie z zakresu kodykologii. Zapewne korzystano z jakiegoś wzornika krojów pisma – być może opracowanego na miejscu na potrzeby inskrypcji nagrobkowych – który był na tyle indywidualny, że pewne znaki segmentacji tekstu i znaki abrewiacji nie mają analogii we wcześniejszych ani współczesnych inskrypcjach na macewach z innych warsztatów. Ponadto w napisach tych nie ma ani błędów językowych, ani pomyłek kamieniarskich, a cechy dystyngtywne liter podobnych są bardzo wyraźne. Jeśli zadać sobie pytanie – czy wykonawcami tych napisów mogli być nie-Żydzi, to odpowiedź byłaby zdecydowanie przecząca.

Przy obecnym stanie wiedzy można postawić tezę, że w pierwszej połowie XVII w. w najlepszych warsztatach chęcińskich wykonywano

²¹ Fotografię nagrobka opublikował Michał Wardzyński – zob. Wardzyński, *The Quarries...*, pl. 18.

²² Tamże, pl. 20.

²³ Tamże, pl. 33.

nagrobki także dla klientów żydowskich, nierzadko według kilku podobnych, gotowych wzorów, i dodajmy – modnych. Owe wzory były na tyle neutralne, że mogły być użyte zarówno na tablice inskrypcyjne do obiektów sakralnych różnych wyznań, jak i na nagrobki żydowskie. Na indywidualne zamówienie dodawano w przyczołku przedstawienie (w zachowanych przykładach na macewach są to: korona, dłonie w geście błogosławieństwa kapłańskiego, dzban lewitów, kielichy kwiatowe). Natomiast napisy wykonywali w Chęcinach specjalizujący się w tym kamieniarze żydowscy według dostarczonych im tekstów.

Macewy chęcińskie poza Chęcunami – z drugiej połowy XVII wieku

Wprawdzie liczba zachowanych nagrobków jest znacznie mniejsza w stosunku do stanu pierwotnego, jednak faktem jest, że na wymienionych cmentarzach, na których rozpoznałem chęcińskie nagrobki z drugiej połowy XVII w., mają one daty dopiero od lat osiemdziesiątych tego stulecia i jest ich znacząco mniej niż wcześniejszych. Trudno uniknąć konkluzji, że jest to skutek wojen i epidemii z lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych, które spowodowały zarówno zapaść pośród wytwórców²⁴, jak i pauperyzację ocalałej garstki potencjalnych odbiorców lokalnych²⁵, a także z innych ośrodków²⁶. W macewach z dwu ostatnich dekad XVII w. nie kontynuowano wzorów wcześniejszych ani nawet do nich nie nawiązywano. Powtarza

²⁴ O stanie warsztatów chęcińskich po wojnach zob. tamże, s. 388–390.

²⁵ Według żydowskich źródeł z epoki – wiosną 1656 r. wojska polskie zamordowały w Chęcinach pod zarzutem kolaboracji ze Szwedami „prawie wszystkich stu pięćdziesięciu członków gminy” – Louis Lewin, *Die Judenverfolgungen im zweiten schwedisch-polnischen Kriege (1655–1659)*, Posen 1901, s. 16. W 1660 r. mieszkało w Chęcinach zaledwie kilka rodzin żydowskich, zob. Guldon, Muszyńska, *Żydzi...*, s. 18.

²⁶ W Lublinie podczas najazdu wojsk kozacko-moskiewskich w październiku 1655 r. zginęło około 2 tys. Żydów, a całe osiedle żydowskie zostało spalone, zob. m.in. Hieronim Łopaciński, *Z czasów wojen kozackich. Przyczynki do dziejów Lublina z lat 1648–1655 ze źródeł współczesnych zebrane*, „Przegląd Historyczny” 9 (1909), nr 2, s. 228–248, nr 3, s. 342–358; Majer Balaban, *Die Judenstadt von Lublin, mit Zeichnungen von Karl Richard Henker*, Berlin 1919, s. 42 i n.; Anna Kuwałek, Robert Kuwałek, *Żydzi i chrześcijaństwo w Lublinie w XVI i XVII wieku. Przyczynek do dziejów Żydów w Lublinie w okresie staropolskim*, [w:] *Żydzi w Lublinie...*, s. 22 i n. Podobnie w Sandomierzu w latach 1655–1656 podczas potopu szwedzkiego – zob. Aneta Krzywicka, Piotr Sławiński, *Dzieje społeczności żydowskiej w Sandomierzu na tle historii miasta*, [w:] *Cmentarze żydowskie w Sandomierzu*, red. Piotr Sławiński, Sandomierz 2011, s. 30–32.

się schemat steli w kształcie prostokąta zamkniętego łukiem trójlistnym²⁷. W środkowej, szerszej części trójlistnia umieszczone bywa przedstawienie symboliczne (wykonane w reliefie płaskim lub płaskorzeźbione). Korpus lub całe lico steli jest obramowane płaską, gładką listwą. Pole inskrypcyjne na korpusie jest przeważnie wypełnione napisem wypukłym. Wszystkie powierzchnie są szlifowane, tła napisów i przedstawień – dla kontrastu – groszkowane. Zróżnicowanie faktury działa co prawda korzystnie, lecz formy zarówno całości, jak i detali są ubogie, a przedstawienia – wręcz prymitywne.

Stosowano nadal ten sam typ i rodzaj pisma, lecz poprzednie kroje pisma uległy mutacji, litery są bardzo „ciężkie”, napisy zaś wykonane niezbyt starannie.

W XVII w. macewy chęcińskie niewątpliwie mocno konkurowały z analogiczną, współczesną i równie atrakcyjną artystycznie ofertą z sąsiedniego ośrodka kamieniarskiego – Pińczowa – z nagrobkami z lekkiego wapienia pińczowskiego, co można stwierdzić na podstawie obiektów z obydwu ośrodków kamieniarskich, jakie zachowały się w Krakowie i Lublinie. Na starym kirkucie w Lublinie nagrobków chęcińskich przetrwało stosunkowo wiele w częściowo ocalałej kwaterze prominentów gminy. Zapewne najzamożniejsi przedstawiciele społeczności żydowskiej byli głównymi zamawiającymi macewy chęcińskie, jak można sądzić na podstawie rodzajów nagrobków, zwłaszcza tych najwspanialszych, złożonych z dwu stel w zespole ze skrzynią (pozostały z nich tylko luźne elementy), ich rozmiarów i zdobnictwa. Status w hierarchii społecznej osób pod nimi pochowanych potwierdzają też treści i forma napisów nagrobkowych. W Lublinie są to przedstawiciele znanego rodu Luria (w tym rabini i medycy), syn lekarza i doradcy króla Francji Ludwika XIII, członkowie rodu złotników (o przydomku Coref), mężowie pełniący wysokie funkcje kahalne oraz na poziomie ziemstwa (*medina*) czy okręgu (*galil*), ponadto żony lub córki owych prominentów. Prawdopodobnie także bogaci kupcy (jednak w ówczesnych epitafiach nie podawano jeszcze takich informacji). O statusie tych osób świadczy też objętość epitafiów

²⁷ Przykłady z tego okresu to nagrobki w Lublinie: Naftalego Hirsza zięcia Heszela, zm. w 1682 r.; Jaakowa zięcia Szmuela Rechelsa, zm. w 1684 r.; Cwiego Hirsza syna Zecharji Mendla, zm. w 1690 r.; Fajgli córki Jehoszuy Heszela, żony Naftalego Hirsza, zm. w 1691 r.; w Chęcinach: Cwiego Hirsza syna Meira, zm. w 1684 r. (kat. 10); w Krakowie: Szaloma Szachny Kaca, zm. w 1685 r.

oraz ich forma literacka – nierzadko teksty zawierają blok wierszowany, z zastosowaniem metrum numerycznego i rymów. Pojedyncze przykłady świadczą, że w ofercie chęcińskich macew były też – dla mniej zamożnych – stele skromniejsze: o mniejszych gabarytach, zredukowanej formie i oszczędnym zdobnictwie²⁸.

Czy w Lublinie rezydowali lub osiadali przedstawiciele wytwórców macew z Chęcín? Takie pytanie nasuwa się w związku z zachowaną w Lublinie chęcińską stelą nagrobną (z lat ok. 1633–1646) Menachema Henzczinera syna Judy. Niestety, poza personaliami nic o nim nie wiadomo, niemal cała inskrypcja jest bowiem zniszczona.

Katalog wybranych nagrobków z XVII wieku z cmentarza żydowskiego w Chęcínach

Sposób opracowania:

W niniejszym katalogu zamieszczono jedenaście spośród czternastu nagrobków rozpoznanych jako XVII-wieczne (nie są uwzględnione destrukty o mało czytelnej formie i całkowicie zniszczonej inskrypcji).

Wszystkie epigrafy w katalogu są uporządkowane chronologicznie, w jednym ciągu, według daty śmierci zawartej w inskrypcji. W przypadkach dwu osób wymienionych w inskrypcji, zmarłych w różnym czasie, wzięto pod uwagę datę późniejszą (związaną z czasem wykonania macewy). W ciąg chronologiczny włączone są też epigrafy z niezachowaną datą (według datowania przybliżonego na podstawie formalnych cech zdobnictwa i pisma oraz lokalizacji).

Pozycja katalogowa ma następującą zawartość:

- Numer katalogowy.
- Metryczka zawierająca: personalia (zapisane w brzmieniu hebrajskim, w formach nieodmiennych, z użyciem hebrajskich określeń pokrewieństwa/powinowactwa: *ben* – syn, *bat* – córka, *eszet* – żona), datę śmierci według kalendarza żydowskiego i przeliczenie daty na kalendarz gregoriański.
- Określenie materiału oraz wymiary w centymetrach: wysokość (w przypadku nagrobków stojących w ziemi jest to wysokość od szczytu do

²⁸ Przykład z Lublina: nagrobek Jechiela syna Jehudy, ok. 1616 r.; z Chęcín: nagrobek ... córki Eliezera, zm. w 1688 r. (kat. 11).

najniższego dostępnego miejsca; dla stel ułamanych i powalonych jest to wysokość całkowita, szerokość i grubość przyczółka/korpusu; wysokość liter.

- Opis formalny nagrobka (kształt, kompozycja, elementy zdobnictwa) oraz stan zachowania. Stosowane przy opisach określenia stron „prawa”/ „lewa” podane są z pozycji widza stojącego przed obiektem.
- Odpis inskrypcji hebrajskiej i jej przekład przedzielone kolumną z numeracją wersów (układ i liczba wersów w odpisie takie jak na nagrobku).
- Uwagi zawierające komentarz do epigrafu.
- Literatura, w której uwzględniony jest nagrobek.
- Fotografia nagrobka (fotografie wykonał autor: w roku 1996 – numery 8 i 9; w roku 2014 – numery 1–7 oraz 10 i 11).

Odpisy i przekłady w niniejszym zbiorze są standaryzowane w następujący sposób:

W odpisach inskrypcji dla brakujących fragmentów tekstu zastosowano wielokropki, a dla fragmentów rekonstruowanych – nawias kwadratowy. W przypadku gdy nie jest znana liczba brakujących wersów, oznaczono je jedną, nienumerowaną linią wielokropka. Występujące w inskrypcjach różnorodne znaki skrótów oddano, stosując *geresz* (dla znaków strukturalnie wąskich) i *gerszajim* (dla znaków strukturalnie szerokich), z zachowaniem miejsca i liczby znaków w danym epigrafie (przy czym należy zauważyć, że nierzadko skrócenia nie są w inskrypcjach oznaczone i tak pozostawiono w odpisach; tak też w przypadkach zniszczonych znaków), ligatury rozwinęto, a składające się na nie litery podkreślono. Znaki segmentacji tekstu oddano za pomocą dwu rombów w układzie pionowym.

W przekładach inskrypcji wielokropki oznacza partię tekstu niezachowaną na nagrobku lub niezrozumiałą, a nawias kwadratowy wskazuje rekonstrukcję tekstu niezachowanego. W nawias trójkątny ujęto wyrazy, których w tekście hebrajskim nie ma, lecz są konieczne dla czytelności przekładu.

1.

Leja bat Nachum, zm. 9 adar wtórego 5398 r., tj. 23 lutego 1638.

Wapień (marmur chęciński), 123 × 79/69,5 × 12/10,5; lit. 3,7.

Stela w kształcie stojącego prostokąta zwieńczonego trójkątnym przyczółkiem (kął szczytu prosty), szerszym od korpusu. Górne boki przyczółka obramowane profilowaną listwą. W polu przyczółka dwa wersy wklęsłego napisu. Przyczółek oddzielony od korpusu uskokiem. Na korpusie prostokątna płycina obramowana uskokowo dwoma płaskimi listwami – zewnętrzną szeroką, na której znajduje się bordiura z motywów roślinnych (kielichy kwiatowe na przemian z rozetkami) wykonana w płaskim reliefie. W polu inskrypcyjnym dziewięć wersów wklęsłego napisu. Wszystkie strony steli szlifowane.

Zwieńczenie nieco obtłuczone, lico lekko zerodowane.

Macewa stoi, być może w swym pierwotnym miejscu.

בשנת	1	W roku
ש'צח לפ'ק	2	398 według krótkiej rachuby.
יורדת מים עיני	3	Oko moje zalewa się wodą
עוללה : על פטרת	4	nieustannie, z powodu odejścia.
פז מיני נפלה : אמי	5	Czyste złoto mi niszczało. Matka moja,
מורת מרת ליאה	6	nauczycielka moja, pani Leja
בת נחום קמו בנות	7	córka Nachuma. Powstały córki,
ויאשרו לה : גם	8	by uznać jej szczęście. Również
בשערים מחוללה	9	w bramach była wychwalana.
מתה ט' אדר שני	10	Zmarła 9 adar wtórego.
ת'נ'צ'ב'ה' א'	11	Niech będzie dusza jej zawiązana w woreczku żywych. Amen.

Uwagi:

WERSY 2 i 10: Niezgodność wewnętrzna daty – w roku 5398 nie było miesiąca adar wtórego, najbliższe lata przestępne to 5392 i 5396.

WERS 3: Por. Tr 1,16.

WERSY 3–9: Blok wierszowany, nieregularne metrum numeryczne, tekst rymowany, monorym o końcówce -la.

WERSY 7–8: por. Prz 31,29.

WERS 9: Por. Prz 31,31.

WERS 11: Por. 1Sm 25,29; TB, Szabat 152b oraz modlitwa *Jizkor*.

Znaki segmentacji tekstu: dwa kółka w układzie pionowym (w. 4, 5, 8).

Znaki skrótów: podwójna kreska wertykalna (w. 2, 11).

Oznaczenie liczb: podwójna kreska wertykalna (w. 2); grot o ostrzu skierowanym do dołu (w. 10).

1. Chęciny, cmentarz żydowski,
nagrobek Lei córki Nachuma,
zm. w 1638 r., marmur chęciński,
123 × 79 × 12;
fot. Andrzej Trzeciński, 2014.

2.

**[nieznana osoba], zm. w 5399 r., tj. między 9 września 1638
a 29 września 1639.**

Wapień (marmur chęciński), $107 \times 57 \times 20$; lit. 5,5.

Stela w kształcie stojącego prostokąta zwieńczonego trójkątnym przyczółkiem (kął szczytu ostry). Wzdłuż górnych boków przyczółka bordiura z motywem wici roślinnej, wykonana w płaskim reliefie. W polu przyczółka wers wklęsłego napisu. Przyczółek oddzielony od korpusu uskokowo dwiema listwami, dolna szersza. Korpus flankowany pasami bordiury analogicznej do tej w przyczółku. W prostokątnym polu inskrypcyjnym dziesięć wersów wklęsłego napisu. Wszystkie strony steli szlifowane.

Zwieńczenie i boki nieco obtłuczone, lico mocno zerodowane.

Macewa stoi, być może w swym pierwotnym miejscu.

'ט'צ'ש	1	399
...	2	...
...	3	...
...	4	...
...	5	...
...	6	...
...	7	...
...	8	...
...	9	...
...	10	...

Uwagi:

Poniżej wersu 1 napis nieczytelny.

Oznaczenie liczb: grot o ostrzu skierowanym do dołu (w. 1).

2. Chęciny, cmentarz żydowski, nagrobek
nieznanej osoby, zm. w 1638/1639 r.,
marmur chęciński, 107 × 57 × 20;
fot. Andrzej Trzeciński, 2014.

3.

Mindel bat Baruch, zm. 24 ijar 5400 r., tj. 16 maja 1640.

Wapień (marmur chęciński), 129 × 68/66 × 16/13; lit. 3,7.

Stela w kształcie stojącego prostokąta zwieńczonego trójkątnym przyczółkiem (kął szczytu ostry), szerszym od korpusu. Pole przyczółka obramowane rowkiem i płaską listwą, a górne boki, uskokowo, drugą listwą oraz spływami, na które składają się – od góry – esownica, listwa z czterema cekinami i woluta. W szczycie przyczółka była sterczyna (pozostał tylko otwór po mocowaniu). W polu przyczółka sześć wersów wklęsłego napisu, nad nimi motyw kampanuli wykonany rytem liniowym. Przyczółek oddzielony od korpusu uskokiem. Na korpusie prostokątna płycina ograniczona od góry wąską, płaską listwą i flankowana lizenami z ornamentem roślinnym (główki kwiatów na przemian z liśćmi) wykonany w reliefie płaskim. W polu inskrypcyjnym osiem wersów wklęsłego napisu. Boczne krawędzie rewersu zaokrąglone. Wszystkie strony steli szlifowane.

Lico lekko zerodowane, z drobnymi obtłuczeniami, brak sterczyny.

Macewa stoi, być może w swym pierwotnym miejscu.

פה	1	Tu
גניזה	2	ukryta
רמונה :	3	i pochowana
אשה יראת	4	niewiasta bojąca się
ה חשובה והגונה :	5	Pana, poważana i godna.
ידיה פתוחות לדל	6	Ręce jej były otwarte dla ubogiego
וללומדי תור ובגח	7	i dla studiujących Torę, a w czynieniu miłosierdzia
לא נעצרה : מ	8	była nieprześcigniona.
מעשיה כמעש' אמני	9	Czyni jej jak czyni naszej matki
שרה מרת מינדל	10	Sary. Pani Mindel
בת הקדוש ברוך	11	córka świętego Barucha.
נשמתה יצאה בטחר	12	Dusza jej wyszła w czystości,
ביום ו' ד' אייר ת	13	w piątek, 24 ijar 400
לפך תנצבה	14	według krótkiej rachuby. Niech będzie dusza jej zawiązana w woreczku żywych.

Uwagi:

WERSY 3–10 i 12: Blok wierszowany, tekst rymowany o układzie aacccc, końcówki -na, -ra.

WERS 8: Na końcu wersu litera מ (od której zaczyna się pierwszy wyraz w następnym wersie) służy jako wypełniacz przestrzeni – zabieg analogiczny do stosowanego w kodeksach rękopiśmiennych.

WERSY 9–10: Chodzi o pramatkę Sarę (Rdz 16,1 i n.).

WERS 11: Epitet *kadosz* (święty) miewa dwojakie znaczenie. Po pierwsze określa męczennika, który oddał życie za wiarę. Takie znaczenie wspiera (choć nie zawsze) formuła *השם ינקם דמו* (הי"ד – Pan pomści jego krew), która tu nie występuje. Po drugie jest epitetem pochwalnym dla kogoś wysoce pobożnego – w takim znaczeniu nierzadko spotykanym w okresie wczesnonowożytnym, np. w Lublinie, gdzie skądinąd wiadomo, że osoba określona tym epitetem nie zmarła śmiercią męczeńską.

WERS 13: Wewnętrzna niezgodność daty, 24 ijar 5400 r. wypadł w środę (יום ד'), a nie w piątek.

3. Chęciny, cmentarz żydowski, nagrobek Mindel córki Barucha, zm. w 1640 r., marmur chęciński, 129 × 68 × 16; fot. Andrzej Trzeciński, 2014.

WERS 14: Por. 1Sm 25,29; TB, Szabat 152b oraz modlitwa *Jizkor*.

Znaki segmentacji tekstu: rozetka sześciopłatkowa (w. 3, 5, 8).

Znaki skrótów: pojedyncza kreska lewoskośna (w. 9).

Oznaczenie liczb: grot o ostrzu skierowanym do dołu (w. 13).

4.

Sara bat Natan, zm. w poniedziałek, 5 tamuz 5400 r., tj. 25 czerwca 1640.

Wapień (marmur chęciński), 163 × 81/71 × 19/15,5; lit. 3,7.

Stela w kształcie stojącego prostokąta zwieńczonego trójkątnym przyczółkiem (kął szczytu prosty), szerszym od korpusu. Pole przyczółka obramowane rowkiem i płaską listwą, a górne boki listwą profilowaną oraz spływami, na które składają się – od góry – esownica i grzebień. W szczycie przyczółka sterczyna – prostopadłościenny cokolik ze sfazowaniem u góry, na którym był element wieńczący (niezachowany, pozostał otwór po mocowaniu). W polu przyczółka dwa wersy wklęsłego napisu. Przyczółek oddzielony od korpusu uskokiem. Na korpusie prostokątna płycina ograniczona od góry płaską listwą i flankowana lizenami z ornamentem kandelabrowo-roślinnym wyrastającym z wazonu, wykonanym w reliefie płaskim. W polu inskrypcyjnym dwanaście wersów wklęsłego napisu. Wszystkie strony steli szlifowane.

Lico lekko zerodowane, z drobnymi obtłuczeniami; brak zwieńczenia sterczyny.

Macewa stoi, być może w swym pierwotnym miejscu.

ת' לפ'ק'	1	400 według krótkiej rachuby,
ה' תמוז	2	5 tamuz.
פה טמונה : אשה	3	Tu pochowana, niewiasta
חשובה והגונה : ג	4	poważana i godna.
גמלה חסד וחנינה :	5	Okazywała miłosierdzie i współczucie,
לאל אמונה : היא	6	Bogu wierna. Ona,
אמנו הצנועה : אשר	7	matka nasza, skromna, która
לעולמה הלכה : מר'	8	poszła do swego świata, pani
שרה בת נתן מכונה	9	zwana Sarą córką Natana.
נפטרה בשם טוב ו	10	Odeszła w dobrej sławie,
וזכותה יעמוד לנו :	11	a jej zasługi trwać będą dla nas
ולכל ישראל יהלצינו	12	i dla całego Izraela, uratują nas
מצרה : ביום ב' ה' :	13	od nieszczęścia. W poniedziałek, 5
תמוז ת' לפ'ק' נצ'ב'ה'	14	tamuz 400 według krótkiej rachuby, dusza jej zawiązana w woreczku żywych.

Uwagi:

WERSY 3–9: Blok wierszowany, tekst rymowany o układzie aaaabca, końcówki -na, -a, -cha.

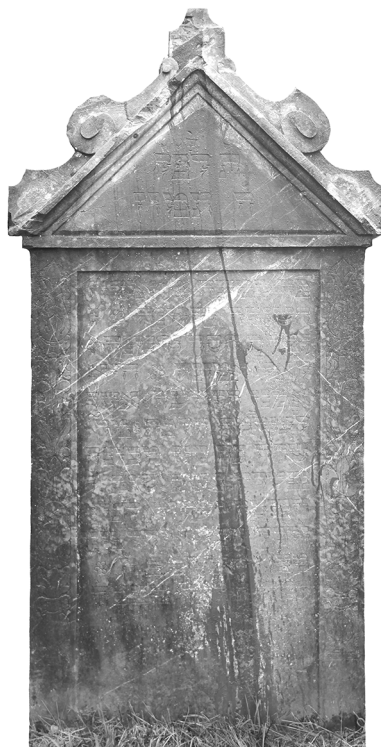
WERSY 4 i 10: Litery na końcu tych wersów służą jako wypełniacze przestrzeni – zob. epigraf 3, w. 8.

WERS 13: צרה – możliwe też lekcje: bieda, niedostatek, strapienie, niedola.

WERS 14: Por. 1Sm 25,29; TB, Szabat 152b oraz modlitwa *Jizkor*. W zapisie wprowadzono wyjątkowe skrócenie tekstu przez podwójne znaczenie litery ת – jako zapis daty rocznej (400) oraz jako pierwsza litera formuły końcowej.

Znaki segmentacji tekstu: rozetka sześciopłatkowa (w. 3–6, 13); dwa kółka w układzie pionowym (w. 7–8, 11).

Znaki skrótów: grot o ostrzu skierowanym do dołu (w. 1); tylda (w. 8); podwójna kreska lewo-skośna oraz prawoskośna (w. 11).

4. Chęciny, cmentarz żydowski, nagrobek Sary córki Natana, zm. w 1640 r., marmur chęciński, 163 × 81 × 19; fot. Andrzej Trzciński, 2014.

Oznaczenie liczb: grot o ostrzu skierowanym do dołu (w. 1–2, 13–14).

Literatura: Trzciński, *Hebrajskie inskrypcje...*, kat. 148 (fotografia) oraz pl. 67 (odrys znaków literowych i nieliterowych).

5.

[dwie nieznanne osoby, data niezachowana, ok. 1640].

Wapień (marmur chęciński), 155 × 92/87 × 17/15; lit. niezachowane.

Stela w kształcie stojącego prostokąta zwieńczonego trójkątnym przyczółkiem (kąć szczytu zbliżony do prostego), szerszym od korpusu. Pole przyczółka obramowane rowkiem i płaską listwą, a górne boki, uskokowo, drugą listwą oraz spływami, na które składają się – od góry – esownica i grzebień. W szczycie przyczółka sterczyna – prostopadłościenny cokolik ze sfazowaniem u góry, na którym był element wieńczący (niezachowany, pozostał otwór po mocowaniu). W polu przyczółka trzy (?) wersy wklęsłego napisu. Przyczółek oddzielony od korpusu uskokiem. Na korpusie dwie płyciny w kształcie stojącego prostokąta zamkniętego od góry półkoliście, przedzielone płaską listwą i flankowane lizenami. Na lizenach ornament kandelabrowo-roślinny wykonany w reliefie płaskim; w żagielkach – w zewnętrznych przyłączach arkad i między łukami arkad – ornament roślinny (nieczytelny), także w reliefie płaskim. W każdym polu inskrypcyjnym kilkanaście (?) wersów wklęsłego napisu. Krawędzie rewersu steli zaokrąglone. Wszystkie strony steli szlifowane.

Lico bardzo zerodowane, z drobnymi obtłuczeniami i spēkaniami; napisy zupełnie zniszczone, ornamenty nieczytelne; brak zwieńczenia sterczyny.

Macewa stoi, być może w swym pierwotnym miejscu.

5. Chęciny, cmentarz żydowski, nagrobek dwu nieznanych osób, ok. 1640 r., marmur chęciński, 155 × 92 × 17; fot. Andrzej Trzeciński, 2014.

6.

Gitel bat ..., zm. w srode, 13 siwan 5402 r., tj. 11 czerwca 1642.

Wapień (marmur chęciński), 146 × 76/70,5 × 19/16; lit. 3,7.

Stela w kształcie stojącego prostokąta zwieńczonego trójkątnym przyczółkiem (kął szczytu zbliżony do prostego), szerszym od korpusu. Pole przyczółka obramowane rowkiem i płaską listwą, a górne boki, uskokowo, drugą listwą oraz spływami, na które składają się – od góry – esownica i grzebień. W szczycie przyczółka sterczyna – prostopadłościenny cokolik ze sfazowaniem u góry, na którym był element wieńczący (niezachowany, pozostał otwór po mocowaniu). W polu przyczółka trzy wersy wklęsłego napisu. Przyczółek oddzielony od korpusu uskokiem. Na korpusie prostokątna płycina ograniczona od góry wąską, płaską listwą i flankowana lizenami z ornamentem kandelabrowo-roślinnym wykonanym w reliefie płaskim. W polu inskrypcyjnym jednaście wersów wklęsłego napisu. Wszystkie strony steli szlifowane.

Lico mocno zerodowane, splekane, z obtłuczeniami; brak zwieńczenia sterczyny. Macewa stoi, być może w swym pierwotnym miejscu.

יום	1	Śro-
ד יג סיון	2	da, 13 siwan
ת'ב' לפק :	3	402 według krótkiej rachuby.
פה נטמנה : א[שה]	4	Tu pochowana niewiasta
: חשובה והגונה :	5	poważana i godna,
גמלה חסד וחנינה	6	okazywała miłosierdzie i współczucie,
לא אל אמונה ...	7	Bogu wierna, ...
אמנו מרת [גי]טל	8	Nasza matka, pani [Gi]tel
... [בת]	9	[córka] ...
... אשת	10	żona ...
... אשה	11	niewiasta ...
נפטרה בשם טוב	12	Odeszła w dobrej sławie
... וזכותה יעמוד ...	13	a jej zasługi trwać będą ...
וזכר יהלצינו מצרה	14	i jej zasługi uratują nas od nieszczęścia.

Uwagi:

WERSY 7–13: Powierzchnia mocno zerodowana, czytelne tylko fragmenty napisu.

WERS 8: Rekonstrukcja imienia hipotetyczna – po wyrazie מרת jest miejsce co najwyżej na dwie litery strukturalnie wąskie.

WERSY 13–14: Zob. podobną frazę w epigrafie 4, w. 11–13.

Znaki segmentacji tekstu: rozetka sześciopłatkowa (w. 3–5).

Znaki skrótów: nieczytelne.

Oznaczenie liczb: grot o ostrzu skierowanym do dołu (w. 3).

6. Chęciny, cmentarz żydowski, nagrobek
Gitel ..., zm. w 1642 r., marmur
chęciński, 146 × 76 × 19;
fot. Andrzej Trzeciński, 2014.

7.

Jehuda Lejb ben Meir, zm. 25 siwan 5402 r., tj. 23 czerwca 1642.
Gitel bat Mosze ha-kohen, zm. 5 adar wtórego 5402 r., tj. 7 marca 1642.

Wapień (marmur chęciński), 150 × 87/81 × 23/19; lit. 3,5.

Stela w kształcie stojącego prostokąta zwieńczonego trójkątnym przyczołkiem, szerszym od korpusu. Pole przyczołka obramowane rowkiem oraz listwami – bok dolny płaską, boki górne profilowanymi, zakończonymi u góry wolutą. W szczycie przyczołka sterczyna (obtluczona, pozostała tylko dolna część kulistej formy). W polu przyczołka sześć wersów wklęsłego napisu. Przyczołek oddzielony od korpusu uskokiem. Na korpusie dwie płyciny, w kształcie stojącego prostokąta zamkniętego od góry półkoliście, przedzielone płaską listwą i flankowane lizenami. Na lizenach ornament kandelabrowo-roślinny wykonany w reliefie płaskim; w żagielkach – w zewnętrznych przyłuczach arkad i między łukami arkad – akantowe trójliście i ornament cekinowy, także w reliefie płaskim. W prawym polu inskrypcyjnym trzynaście wersów wklęsłego napisu, w lewym jedenaście. Krawędzie rewersu steli mają sfazowania. Wszystkie strony steli szlifowane.

Lico lekko zerodowane, z drobnymi obtluczeniami; brak zwieńczenia sterczyny.

Macewa stoi, być może w swym pierwotnym miejscu.

בשנת	1	W roku	
ת'ב' לפק	2	402 według krótkiej rachuby	
נקברו פה	3	pogrzebani tu	
איש : ואשתו	4	mąż i jego żona,	
הנאהבים והנעמים	5	ukochani i mili,	
בחייהם ובמותם לא נפרדו	6	w życiu swym i w śmierci nie byli rozdzieleni.	
פה נטמן	7	Tu pochowana	Tu pochowany –
אשה חשובה	8	niewiasta poważana,	chluba <swego>
			czasu.
למקו' ולבריו'	9	przez Boga i przez	Dobre imię lepsze
		ludzi	<jest> od olejku
אהובה : מרת	10	umiłowana. Pani	daktylowego.
גיטל בת הק	11	Gitel córka świę-	Ojcowie dla synów
דוש החר מש'	12	tego, towarzysza, pana	znakiem. On
		Moszego	
הכהן ופרחה	13	z kapłanów. I wleciała	sędziwy, pobożny
נשמתה בקד	14	dusza jej w świę-	Jehuda Lejb syn
רשת' ובטהרו'	15	tości i w czystości	Meira. Nie
ד' אדר שני	16	5 adar wtórego.	znalazło się w jego
			ustach
ת'נ'צ'ב'ה'	17	Niech będzie dusza jej	kłamstwo.
		zawiązana w woreczku	
		żywych.	
	18		25 siwan pogrzebany
ך'ה' סיון נקב'	19		w grobie. Niech
בקבור' ת'נ'צ'ב'ה'			będzie dusza
			jego zawiązana
			w woreczku żywych.

7. Chęciny, cmentarz żydowski, nagrobek Jehudy Lejba syna Meira i jego żony Gitel córki Moszego z kapłanów, zmarłych w 1642 r., marmur chęciński, 150 × 87 × 23; fot. Andrzej Trzeciński, 2014.

Uwagi:

WERSY 5–6; Por. 2Sm 1,23.

WERSY 7–12 (kolumna prawa): Blok wierszowany, tekst rymowany, monorym o końcówce -man.

WERSY 7–10 (kolumna lewa): Blok wierszowany, tekst rymowany o układzie abb, końcówki -na, -wa.

WERSY 9–10 (kolumna prawa): Por. Koh 7,1. Identyczna fraza w Lublinie (nagrobek Jaakowa Kopla syna Szimszona, zm. 1640).

WERS 10 (kolumna prawa): Litera na końcu wersu służy jako wypełniacz przestrzeni – zob. epigraf 3, w. 8.

WERSY 11–12 (kolumna prawa): Wariant popularnego przysłowia *Maase awot siman le-banim*. Sens tego zdania jest analogiczny do powiedzenia: Jaki ojciec, taki syn. Identyczna fraza w Lublinie (nagrobek Jaakowa Kopla syna Szimszona, zm. 1640).

WERSY 11–12 (kolumna lewa): *kadosz* – zob. uwagę do epigrafu 3, w. 11.

WERSY 13–15 (kolumna lewa): Identyczna fraza w Lublinie (nagrobek ... bat Szlomo Coref, zm. 1636).

WERS 17 (kolumna lewa) i 19 (kolumna prawa): Por. 1Sm 25,29; TB, Szabat 152b oraz modlitwa *Jizkor*.

Znaki segmentacji tekstu: rozетка sześciopłatkowa (w. 4, 8, 10, 12, 15, 17); dwa romby w układzie pionowym (w. 10).

Znaki skrótów: grot o ostrzu skierowanym do dołu (w. 9, 13); tylda (w. 9, 12, 15, 18–19); podwójna kreska lewoskośna oraz prawoskośna (w. 12, 17, 19).

Oznaczenie liczb: grot o ostrzu skierowanym do dołu (w. 2, 16); podwójna kreska lewoskośna oraz prawoskośna (w. 18).

8.

... Cwi ... [data niezachowana, lata czterdzieste XVII w.].

Wapień (marmur chęciński), 41 × 35 × 11; lit. 4,5.

Zachowany lewy środkowy fragment korpusu steli. Pole inskrypcyjne w płycinie flankowanej szerokimi, płaskimi listwami. W polu inskrypcyjnym fragmenty sześciu wersów napisu wklęsłego, na listwie obramowania wers takiegoż napisu. Wszystkie strony steli szlifowane.

Fragment leży, zapewne przemieszczony.

...	...	
: א[אל] קים ...	1	... Boga
היה ...	2	...
'א' ש'ל'י'ם...	3	... pokój
: 'ר' צדיק'י...	4	... sprawiedliwych
[ה] 'ר' 'צב"י...	5	... pan, mistrz Cwi
... ל ...	6	...
...
... [צ] דיק בתומו ...	7	... sprawiedliwy zacie ...

Uwagi:

Górna część steli odłamana, numeracja przyjęta dla zachowanej liczby wersów.

WERS 3: Oznaczone litery mogą stanowić część chronogramu (zachowane litery mają wartość liczbową 377) lub wskazywać na imię (Szalom).

WERS 5: Z zachowanych fragmentów tekstu nie można stwierdzić, czy wers ten dotyczy zmarłego, czy jego ojca.

WERS 7 (na obramowaniu): Por. Prz 20,7: מתהלך בתמו צדיק – sprawiedliwy postępuje zacie.

Znaki segmentacji tekstu: dwa kółka w układzie pionowym (w. 1, 4).

Znaki skrótów: poczwórny grot o ostrzu skierowanym do dołu (w. 4); tylda (w. 4); grot o ostrzu skierowanym do dołu (w. 5).

Inne: grot o ostrzu skierowanym do dołu (w. 3); korona (w. 5).

Literatura: Trzciński, *Hebrajskie inskrypcje...*, kat. 149 (fotografia) oraz pl. 67 (odrys znaków literowych i nieliterowych).

8. Chęciny, cmentarz żydowski, nagrobek ... Cwiego ..., lata czterdzieste XVII w., marmur chęciński, 41 × 35 × 11; fot. Andrzej Trzcński, 1996.

9.

**Elijahu ben Jaakow, zm. we wtorek, 22 ijar 5409 r., tj. 4 maja 1649.
Jaakow ben Jehoszua Efraim, zm. ... 5409 r., tj. między 17 września 1648
a 6 września 1649.**

Wapień (marmur chęciński), 150 (całkowita) × 67/59,5 × 14/11; lit. 3,7.

Stela w kształcie stojącego prostokąta zwieńczonego trójkątnym przyczółkiem, szerszym od korpusu (szczyt odłamy). Pole przyczółka obramowane rowkiem oraz listwami – bok dolny płaską, boki górne profilowaną. W polu przyczółka co najmniej dwa wersy wklęsłego napisu. Przyczółek oddzielony od korpusu uskokiem. Na korpusie płycina – w kształcie stykających się dwu stojących prostokątów, każdy zamknięty od góry półkoliście – flankowana wąskimi, płaskimi listwami. W polu inskrypcyjnym, rozdzielonym na dwie kolumny za pomocą podwójnego rowka, napis wklęsły – w kolumnie prawej trzynaście wersów, w lewej dwanaście. Krawędzie rewersu steli zaokrąglone. Wszystkie strony steli szlifowane. Partia przeznaczona na wkopanie w ziemię obrobiona zgrubnie. Lico lekko zerodowane, brak górnej prawej części.

Macewa leży, zapewne przemieszczona.

...		1	...
זח...		2	...
ים...		3	...
פה נטמן	...	4	Tu pochowany –
: פאר הזמן :	איש ...	5	chluba <swego>
		6	... mąż
הוא הישיש	חסיד ...	7	czasu,
החסיד השלו'	ן : מאשא'	8	on, sędziwy,
והטהור כמר	היה ...	9	... pobożny
		10	pobożny, doskonały
		11	... i czysty, czcigodny nasz
		12	nauczyciel, pan
יעקב בר	ונה : גם...	13	Jaakow syn pana
יהושע אפרי'	לתו היתה...	14	... też
ויגוע ויאסף	בכו ונה : החבר	15	... był
		16	placz i lament. Towa-
אל עמו בעול'	ר' אליהו בר	17	rzysz,
		18	pan Elijahu syn pana
החיים בשנת	יעקב נקר' בשמו	19	in
		20	Jaakowa, zwany
ת'ט' לפק	נאסף אל עמו	21	z imienia.
		22	Przyłączony do swego
ת'נ'צ'ב'ה'	ביום ג' ד'ב'	23	ludu
		24	we wtorek, 22
		25	roku 409 według krót-
	שנת ת'ט' ל'פ'	26	kiej rachuby.

9. Chęciny, cmentarz żydowski, nagrobek
Elijahu syna Jaakowa, zm. w 1649 r., i Jaakowa
syna Jehoszuy Efraima, zm. w 1648/1649 r.,
marmur chęciński, 150 × 67 × 14;
fot. Andrzej Trzeciński, 1996.

Uwagi:

Zwieńczenie steli ułamane, numeracja przyjęta dla zachowanej liczby wersów.

WERSY 3–4 (kolumna lewa): Fragment wierszowany, metrum numeryczne (po dwa wyrazy we frazie), tekst rymowany, monorym o końcówce -man.

WERS 4 (kolumna lewa): Identyczny epitet w Lublinie (nagrobek Josefa Aszera syna Moszego Josefa, zm. w 1635 r.).

WERSY 1–2 (obydwie kolumny) oraz 3–9 (kolumna prawa): Napis zachowany fragmentarycznie.

WERSY 8–9 (kolumna lewa) i 11–12 (kolumna prawa): Zapewne jest to nagrobek ojca i syna, zmarłych w tym samym czasie.

WERSY 10–11 (kolumna lewa): Por. Rdz 25,8; 35,29; 49,33 – ten ostatni ustęp dotyczy patriarchy Jakuba – biblijnego imiennika zmarłego.

WERS 14 (kolumna prawa): Brak nazwy miesiąca w miejscu, w którym powinna się znajdować – być może w przyczołku był wymieniony miesiąc wspólnie dla obydwu zmarłych.

WERS 14 (kolumna lewa): Por. 1Sm 25,29; TB, Szabat 152b oraz modlitwa *Jizkor*.

WERSY 14–15 (kolumna prawa): W 5409 r. 22 dzień miesiąca wypadł we wtorek tylko w miesiącu ijar.

Znaki segmentacji tekstu: dwa dwuliście w układzie pionowym (w. 4, 8); dwa romby w układzie pionowym (w. 6, 10).

Znaki skrótów: tylda (w. 6, 9, 11–12); podwójna kreska lewoskośna oraz prawoskośna (w. 14–15). Oznaczenie liczb: podwójna kreska lewoskośna oraz prawoskośna (13–14); grot o ostrzu skierowanym do dołu (w. 14).

Literatura: Trzeciński, *Hebrajskie inskrypcje...*, pl. 67 (odrys znaków literowych i nieliterowych).

10.

Cwi Hirsch ben Meir, zm. w poniedziałek, 23 tewet 5444 r., tj. 10 stycznia 1684.

Wapień (marmur chęciński), 126 × 67 × 13,5; lit. 4,7–4,2.

Stela w kształcie stojącego prostokąta zamkniętego u góry łukiem koszowym, na którym jest wąska nastawa w kształcie leżącego prostokąta zamkniętego łukiem kotarowym dwudzielnym, w szczycie sterczyna (niezachowana). W polu nastawy płaskorzeźbione przedstawienie stojącego jelenia ukazanego z boku, poniżej – w prostokątnej płycinie – jeden wers napisu wypukłego. Korpus obramiony płaską listwą, w lekko pogłębionym polu inskrypcyjnym jedenaście wersów napisu wypukłego. Krawędzie rewersu steli zaokrąglone. Wszystkie strony steli szlifowane. Partia cokołowa opracowana zgrubnie. Lico lekko zerodowane, z drobnymi obtłuczeniami, brak sterczyny. Macewa stoi, być może w swym pierwotnym miejscu.

פּוּחַ	1	Tu
נִטְמָן וְנִקְבָּר הָאִישׁ :	2	pochowany i pogrzebany mąż
חֲשׂוּב הָאֱלוֹף הָרֹאשׁ	3	poważany, wielmożny, naczelnik
וְהַמְנַהֵיג הַקְּהִילָה כְּהֵר	4	i przywódca gminy, czcigodny pan
צְבִי הִירֵשׁ זְצַ"ל בֶּן הָאֵל	5	Cwi Hirsch, pamięć sprawiedliwego niech będzie błogosławiona, syn wielmożnego,
הָרֹאשׁ וְהַמְנַהֵיג כְּהֵר	6	naczelnika i przywódcy, czcigodnego pana, mistrza
מֵאִיר זְצַ"ל אֲשֶׁר כָּל יְמֵיו	7	Meira, pamięć sprawiedliwego niech będzie błogosławiona, który wszystkie swoje dni
הָיָה עוֹסֵק בְּמִלְאֲכַת ה'	8	zajmował się pracą na rzecz Pana
וּבְצֻרְכֵי צִיְבוּר בְּאַמוּנָה	9	oraz potrzebami publicznymi uczciwie.
צַדִּיק יִסֵּד עוֹלָם וְאֵבֶן :	10	Sprawiedliwy podporą świata i kamieniem
פְּנֵה נִפְטָר בְּיוֹם ב' כ' ג' :	11	węgielnym. Odszedł w poniedziałek, 23
ל טַבַּת ת' מ' ד' לִפְק'	12	tewet 444 według krótkiej rachuby.

Uwagi:

WERS 10: Por. Prz 10,25.

WERS 12: Po literze ל jest puste miejsce (zapewne powinno być לַחֲוֵרֵשׁ), być może kamieniarz usunął błąd i nie poprawił.

Znaki segmentacji tekstu: rozetka czteropłatkowa (w. 2, 10–11).

Znaki skrótów: tyllda (w. 5, 7–8, 12).

Oznaczenie liczb: grot o ostrzu skierowanym do dołu (w. 11); tyllda (w. 11–12).

Literatura: Trzciński, *Hebrajskie inskrypcje...*, kat. 169 (fotografia) oraz pl. 74 (odrys znaków literowych i nieliterowych).

10. Chęciny, cmentarz żydowski, nagrobek
Cwiego Hirsza syna Meira, zm. w 1684 r.,
marmur chęciński, 126 × 67 × 13,5;
fot. Andrzej Trzciniński, 2014.

11.

... bat Eliezer, zm. 5 szwat 5448 r., tj. 7 stycznia 1688.

Wapień (marmur chęciński), 70 × 43 × 10,5; lit. 5,5.

Stela w kształcie stojącego prostokąta zamkniętego od góry łukiem trójlistnym. Lico płaskie, bez obramowania, wypełnione dziewięcioma wersami inskrypcji wklęsłej. Krawędzie rewersu steli sfazowane. Wszystkie strony steli szlifowane.

Lico mocno zerodowane, z drobnymi obtłuczeniami.

Macewa stoi, być może w swym pierwotnym miejscu.

פה	1	Tu
נטמנה האשה	2	pochowana niewiasta
חשובה מרת	3	poważana, pani
מ.לש בת	4	.m.lsz córka
הרר אליעזר	5	pana, mistrza Eliezera,
זצל כל ימיה	6	pamięć sprawiedliwego niech będzie błogosławiona. Wszystkie jej dni
תמימי במצו	7	nieskazitelne, według przykazań
הי : ב'יר' ה' לחודש	8	były. Dnia 5 miesiąca
שבט תמח ל'	9	szwat 448 według krótkiej rachuby.

Uwagi:

WERS 4: Tekst częściowo nieczytelny, rzadkie imię, trudne do odczytania.

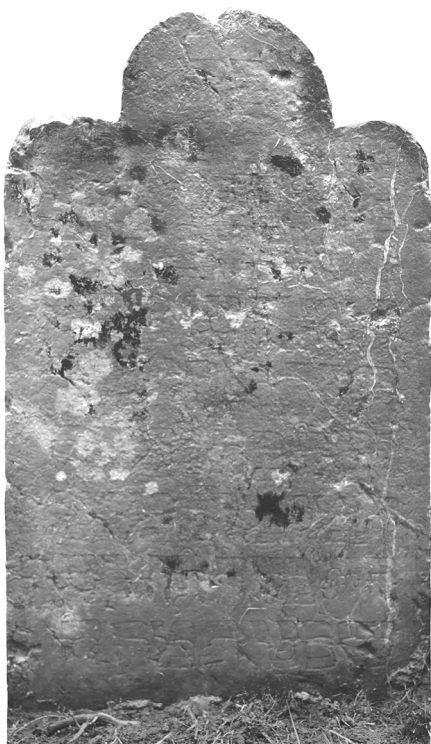
WERS 8: Zbędny znak skrótu nad literą ב.

Znaki segmentacji tekstu: rozetka sześciopłatkowa (w. 8).

Znaki skrótów: grot o ostrzu skierowanym do dołu (w. 8–9).

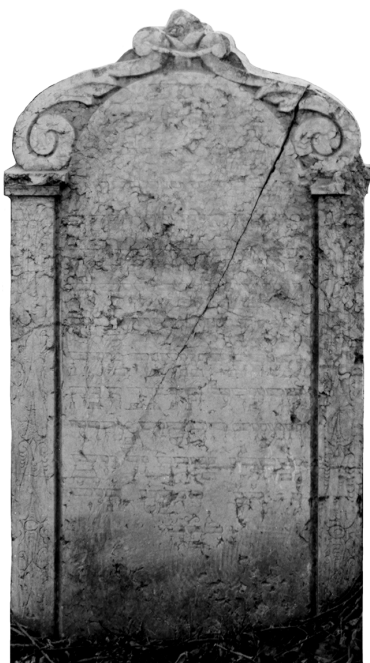
Oznaczenie liczb: grot o ostrzu skierowanym do dołu (w. 8).

11. Chęciny, cmentarz żydowski,
nagrobek ... córki Eliezera,
zm. w 1688 r., marmur chęciński,
70 × 43 × 10,5;
fot. Andrzej Trzeciński, 2014.

12. Lublin, cmentarz żydowski stary, nagrobek Uriego Szragi Fajwła syna Lazara Judelsa, zm. w 1643 r., marmur chęcinański, 120 × 75 × 15; fot. Andrzej Trzeciński, 2013.

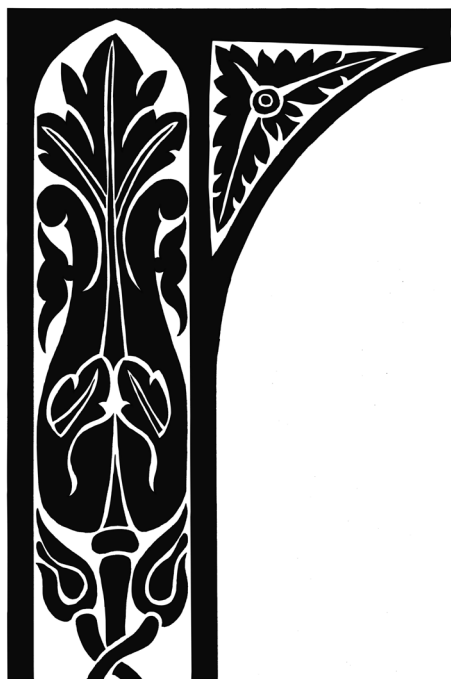

13. Lublin, cmentarz żydowski stary, nagrobek Krendel córki Naftalego Corefa, zm. w 1654 r., marmur chęcinański, 129 × 78 × 15; fot. Andrzej Trzeciński, 1990.

14. Chęciny, cmentarz żydowski, bordiura z nagrobka Sary córki Natana, zm. w 1640 r. (kat. 4); odrys Andrzej Trzeciński, 1996.

15. Chęciny, cmentarz żydowski, bordiura z nagrobka Jehudy Lejba syna Meira i jego żony Gitel córki Moszego z kapłanów, zmarłych w 1642 r. (kat. 7); odrys Andrzej Trzeciński, 2014.

16. Lublin, cmentarz żydowski stary, bordiura z nagrobka Temerl córki Mordechaja, zm. w 1646 r., marmur chęciński, 167 × 74 × 17; odrys Andrzej Trzciński, 2013.

17. Chęciny, cmentarz żydowski, pismo stosowane na nagrobkach z marmurów chęcińskich w latach 1640–1649; odrys Andrzej Trzciński, 1996.

אבנר רחוק
 טענה למה
 נדסעם קצין
 קר ששת * א

18. Lublin, cmentarz żydowski stary, pismo stosowane na nagrobkach z marmurów chęcińskich w latach 1643–1646; odrys Andrzej Trzcziński, 2005.

אבנר רחוק
 חטני למה
 סוף שנים
 קר ששת S

19. Lublin, cmentarz żydowski stary, pismo zastosowane na nagrobku Naftalego Hirsza zięcia Heszela, zm. w 1682 r., marmur chęciński, 77 × 56 × 11,5; odrys Andrzej Trzcziński, 2013.

20. Chęciny, cmentarz żydowski, pismo zastosowane na nagrobku Cwiego Hirsza syna Meira, zm. w 1684 r. (kat. 10); odrys Andrzej Trzciniński, 1996.

Bibliografia

1. Źródła

- Bersohn Mathias, *Dyplomatariusz dotyczący Żydów w dawnej Polsce na źródłach archiwalnych osnuty 1388–1782*, Warszawa 1910.
- Ganzfried Schelomo, *Kizzur schulchan aruch*, ins deutsche übertragen von Selig Bamberger, Basel 2001.
- Ha-madaf ha-torani ha-szalem* / *Judaic Bookshelf. Bible & Commentary, Mishna & Commentary, Talmud & Commentary, Midrash Aggada, Midrash Halacha, Kabballa, Halacha, Mussar, Daily Prayers, Sabbath Prayers, Holiday Prayers*, CDR Edition, T.S.E., New York–Jerusalem [b.r.].

2. Opracowania

- Balaban Majer, *Die Judenstadt von Lublin, mit Zeichnungen von Karl Richard Henker*, Berlin 1919.
- Baranowski Jerzy, *Zabytkowe bóżnice we Włodawie i Chęcinach*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce” (1959), nr 29.
- Guldon Zenon, Muszyńska Jadwiga, *Żydzi i Szkoci w Chęcinach w XVI–XVIII wieku*, [w:] *Chęciny. Studia z dziejów miasta XVI–XX wieku*, red. Stanisław Wiech, Kielce 1997.
- Krzywicka Aneta, Sławiński Piotr, *Dzieje społeczności żydowskiej w Sandomierzu na tle historii miasta*, [w:] *Cmentarze żydowskie w Sandomierzu*, red. Piotr Sławiński, Sandomierz 2011.
- Kuwałek Anna, Kuwałek Robert, *Żydzi i chrześcijanie w Lublinie w XVI i XVII wieku. Przyczynek do dziejów Żydów w Lublinie w okresie staropolskim*, [w:] *Żydzi w Lublinie. Materiały do dziejów społeczności żydowskiej Lublina*, red. Tadeusz Radzik, t. 2, Lublin 1998.
- Lewin Louis, *Die Judenverfolgungen im zweiten schwedisch-polnischen Kriege (1655–1659)*, Posen 1901.
- Łopaciński Hieronim, *Z czasów wojen kozackich. Przyczynki do dziejów Lublina z lat 1648–1655 ze źródeł współczesnych zebrane*, „Przegląd Historyczny” 9 (1909), nr 2 i nr 3.
- Paulewicz Marian, *Ludność Chęcin i najbliższej okolicy do początku XIX wieku*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach” 11 (1980).
- Paulewicz Marian, *Osadnictwo żydowskie w Chęcinach*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce” (1975), nr 2.
- Penkalla Adam, *Żydowskie ślady w województwie kieleckim i radomskim*, Radom 1992.
- Stępkowski Lech, *Przemiany ludnościowe w Chęcinach w XVII–XVIII w.*, [w:] *VII wieków Chęcin. Materiały sesji naukowej 24 V 1975*, red. Zenon Guldon, Kielce 1976.
- Trzciniński Andrzej, *Hebrajskie inskrypcje na materiale kamiennym w Polsce w XIII–XX wieku. Studium paleograficzno-epigraficzne*, Lublin 2007.

- Trzciński Andrzej, *Świadkiem jest ta stela. Stary cmentarz żydowski w Lublinie*, Lublin 2017.
- Trzciński Andrzej, Wodziński Marcin, *Nagrobki z XVII wieku na starym cmentarzu żydowskim w Lublinie przy ulicy Siennej*, [w:] *Żydzi w Lublinie. Materiały do dziejów społeczności żydowskiej Lublina*, red. Tadeusz Radzik, t. 2, Lublin 1998.
- Wardzyński Michał, *Artifices chencinenses. Rola i miejsce warsztatów chęcińskich w produkcji kamieniarsko-rzeźbiarskiej w Rzeczypospolitej (koniec XVI – 1. połowa XVII wieku)*, [w:] *Franciszka z Krasińskich Wettyn, księżna Kurlandii i Semigalii, prababka dynastii królów włoskich. Dziedzictwo rodziny Krasińskich w regionie świętokrzyskim*, red. Dariusz Kalina, Radosław Kubicki, Michał Wardzyński, Kielce–Lisów 2012.
- Wardzyński Michał, „Marmury” świętokrzyskie i ośrodek kamieniarsko-rzeźbiarski w Chęcinach w XVI–XIX wieku, „Spotkania z Zabytkami” (2014), nr 7–8, dodatek specjalny „Aedifico et Conservo”, t. 3.
- Wardzyński Michał, *Początki eksploatacji i artystycznego wykorzystania „marmurów” chęcińskich (1583–1614)*, [w:] *Ars historiae – historia artis. Prace ofiarowane Profesorowi Andrzejowi Wyrobiszowi*, red. Ewa Dubas-Urwanowicz, Józef Maroszek, Białystok 2012.
- Wardzyński Michał, *The Quarries, the ‘Marble’ and the Center of Stonemasonry and Sculpture in Chęciny during the Modern Era, in the Commonwealth of Two Nations*, [w:] *Actes du XVIIe Colloque International de Glyptographie à Cracovie, 5–9 juillet 2010*, red. Jean-Louis van Belle, Braine-le-Château 2011.

Andrzej Trzciński

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
atrzcinsk@poczta.onet.pl